

Birutė JASIŪNAITĖ

Vilniaus universitetas

Mėdžias RYTŲ LIETUVOS FOLKLORO FORMULĖSE*

§ 1. Mintis parašyti šį straipsnį atėjo gana netikėtai. Per pastarąjį dešimtmetį sukaupus nemažą (apie 7 tūkst. vienetų) tradicinių formulinių keiksmų, eufemizmų, kalbos etiketo formulių, gero bei blogo linkėjimų kartoteką, iškilo reikalas medžiagą kaip nors skirstyti. Paaiškėjo, kad keiksmų formules gana paranku klasifikuoti pagal jose vartojamus augalų, gyvūnų, negyvosios gamtos daiktų bei reiškinių, mitologinių personažų ir pan. pavadinimus. Tačiau, kaip žinia, visada pasitaiko keistesnių, netipiškų atvejų, kurių priklausymas vienai ar kitai grupei kelia pagrįstų abejonių. Kaip pavyzdį galima būtų nurodyti piktą Sugiñčių (Molėtų raj.) šnektos pasakymą Kad tu nuveitum par sausus *medžiūs!*, užfiksuotą 1997 m. dialektologinėje ekspedicijoje. Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad tai palyginti paprasta vadinamojo „siuntimo“ formulė: juk mūsų tradicinėje kultūroje įprasta su nudžiūvusiais medžiais ar kitais augalais sieti įvairias neigiamas konotacijas. Vis dėlto atidesnis žvilgsnis į šį posakį verčia įtarti, kad čia turime reikalą ne su naująja „medžio kaip atskiro augalo“, bet su senąja „miško“ reikšme. Panašių dviprasmiškų atvejų mūsų dialektinėje frazeologijoje galima būtų nurodyti ir daugiau, pvz.: Nevyk Dievo *medžiañ* su botagu, neišprašysi ir su pyragu Ds; Nevyk Dievą į *medžiūs*, bus sunku išimti Mrj (sakoma, jeigu žmogus be reikalo reiškia nepasitenkinimą); Kad tu per sausais *mėdžiais* nuskrebsėtum! Tvr. Vadinasi, žodžių *mėdis* ar *mėdžias* vartosena tam tikrose folkloro formulėse – gana problemiškas dalykas: jų reikšmės kitimas ilgainiui galėjo inspiruoti ir skirtingą viso posakio interpretaciją. Kita vertus, etnolingvistui visada įdomu pasiaiškinti, kaip folkloro formulė funkcionuoja platesniame etnologiniame kontekste ir su kokiais mūsų tradicinės kultūros reiškiniais jina gali būti susijusi. Šiame straipsnyje ir bandysime panagrinėti minėtuosius posakius etnolingvistiniu aspektu¹.

§ 2. Pats žodis *mėdžias* tiek reikšme „medis kaip atskiras augalas“, tiek ir reikšmėmis „rastas, sienojas, miško medžiaga“ man pažįstamas iš daugelio uteniškių

* Straipsnis parengtas vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą projektą LITTERA: *Lietuvių tautinis identitetas XVI–XX a. kultūrų dialogo kontekstuose*.

¹ Kai kurie šios temos aspektai buvo gildinami pranešime, kurio tezes žr. Jasiūnaitė 2003, 27–28. Autorė dėkinga visiems kolegoms, pateikusiems vertingų pastabų bei pasiūlymų.

vietovių, pirmiausia Antālieptės bei Dusetų šnektų, pvz.: Anas inlipė *medžiañ* Ant; Guli *mėdžias* Ant; Kur tą *mėdžią* dėsmā – ar galan, ar šonan, tarpulangėn? Ds; Klaimo *mėdžias* jau suvežtas Trgn. Tiesa, dabar jis dažniau pasakomas tik vyresniųjų informantų. Jaunesnieji tarmės atstovai, labiau paveikti bendrinės kalbos, nurodytomis reikšmėmis linkę vartoti žodį *mėdis*. Senoji „miško“ reikšmė, bent jau tarminėje šnekamojoje kalboje, turimais duomenimis uteniškių šnektoms nebėra būdinga.

§ 3. Pastaroji reikšmė, LKŽ VII bei LKA I (191t., žemėl. Nr. 113) duomenimis, tebėra paplitusi pietrytiniame Lietuvos pakraštyje. Ji būdinga rytų aukštaičių vilniškių bei daugelio pietų aukštaičių šnektoms, o ypač gerai išlikusi Baltarusijos salose už etnografinės Lietuvos ribų. Žodžiai *mėdžias*, *mėdis*, *medys* „miško“ reikšme užfiksuoti Lazūnų žodyne (LzŽ 158). Šiandien jau išnykusios Zietelos šnektos žodynas rodo, kad šioje Baltarusijos saloje būta analogiškos reikšmės žodžio *mėdžias*, tik jis vartotas nedideliām miškeliui pavadinti (ZtŽ 388). Drūskininkų tarmės žodyno duomenimis, šis žodis, priešingai, reiškia didelį mišką, girią (DrskŽ 204). Mus dominanti *mėdžio* reikšmė palyginti dažnai pasitaiko ir tarminių tekstų rinkiniuose, žr., pvz., LzTT, LTT, ATT I. Ji fiksuojama ir kalbininkų, rašiusių apie Rytų Lietuvos tarmes – Gervėčių šnektą (Kardelytė 1975, 46), Dievėniškių šnektą (Vidugiris 1995, 447), darbuose. Nemažos apimties J. Lipskienės (1972) straipsnis specialiai skirtas Gervėčių apylinkių frazeologijai: čia randame įdomių frazeologinių junginių su mums rūpimu žodžiu, pvz.: *kap mėdžias* „labai geri (apie javus)“ LKK XIII 125 (Grv), *medy gimės, medy auęs* „tamsus, nieko neišmanantis“ LKK XIII 130 (Grv), *nevyk Dievo mėdin (karklynan)* „sakoma, kai kas nors išpuiksta, nesitenkina tuo, ką turi“ LKK XIII 131 (Grv) ir pan. Žodžiai *mėdžias*, *mėdis*, *medys* reikšme „miškas“ gausiai vartojami ir Rytų Lietuvoje įvairiu laiku užrašytuose tautosakos tekstuose: ypač tai pasakytina apie prieškarinį „Tautosakos darbų“ IV t., kuris skirtas Vilniaus krašto tautosakai, ne per seniai pasirodžiusį didelės apimties rinkinį „Gervėčių pasakos“ (1997)², folkloro tekstus, skelbiamus leidinio „Lydos krašto lietuviai“ II t. (2002), bei kai kurias J. Dovydaičio parengtas publikacijas, pvz., LLP.

§ 4. Iš nurodytų šaltinių medžiagos matyti, kad žodžių *mėdžias*, *mėdis*, *medys* „miškas“ formos tekstuose labai įvairuoja, pvz.: Tada prilėkė tankų *mėdžią* GrvP 141; *Mėdžiuj* ganėm LTT 11 (Arm); Kap karves gano *mėdžiun*, dzvanelį riša karvei

² Tiesa, tokio pobūdžio leidiniai skirti plačiajai visuomenei, todėl tautosakos tekstai juose pateikiami ne fonetine transkripcija, o paprasta rašyba, atspindinčia kai kurias būdingesnes tarmės ypatybes. Tačiau tarmės morfologijos, sintaksės bei leksikos studijoms šie tekstai, mano nuomone, pakankamai vertingi, nes dauguma jų autentiški, šifruoti iš magnetofono įrašų.

LTT 13 (Arm); *Medỹ* jos nerado LTT 30 (Arm); Nuvažiavo *mėdžian* dideliam, strošnan GrvP 357; Kas *medė* būna, tam šakaliaut nereikia Rod; O tas bernukas ej ej *medžiū* ir rado mažukutę pirkelę *medỹ* Pls; Iš to šepečio stojosi didelis *mėdis* (šepetys virto mišku)! LLP 96 (Jurgeliónys); Klausio mergelė: *mėdžias* braška, kelias dunda, jau netoli TDr IV 260 (Vlk); Ėmė ana *mėdžią* kirste... Kirto kirto itą *mėdį* – praskirto sau takelį GrvP 401.

§ 5. Kaip rodo paskutinis gervėtiškių pavyzdys, kartais net to paties šnekto atstovo gretimuose sakiniuose pavartojamos skirtingų kamienų formos, mūsų atveju *mėdžią* ir *mėdį*. Matyt, daugelyje vietų *įd* kamieno formos jau linkusios pamažu užleisti pozicijas produktyvesniam *įd* kamieniui. Taip yra ne tik Gervėčiuose, bet ir Pelesojė, pvz.: Ana ją ėmė išproviį *mėdžian* žiemą LKL 248 (Pls), bet Davej tokin *mėdin* didžiulin LKL 248 (Pls); Ana jau nudrisko, čystai visą *mėdžią* išlandė LKL 250 (Pls), bet Ej per *mėdį* LKL 259 (Pls); plg. dar gervėtiškių Suteimo *medė* GrvP 129, bet Pabuvo ana *medỹ* GrvP 99³. Panašūs atvejai rodo aiškų kamienų mišimą bei laipsnišką formos *mėdžias* traukimąsi iš vartosenos, plg. (Z i n k e v i č i u s 1980, 218t.). Antai, greta *jáučias, kėlias, vėjas* tarmėse turime ir *jautis, kėlis, vėjis: įd* kamieno daiktavardžių apskritai nedaug bėra išlikusių, gal kiek produktyvesni populiarių daiktavardžių priesagų *-ėjas* ir *-(t)ojas* vediniai *sėjėjas, artójas, pjovėjas, šokėjas, medžiótojas* ir pan., plg. (Z i n k e v i č i u s 1966, 216t.).

§ 6. Prisimintina, kad daugelis žemaičių šnektų vietoj aukštaičių *mėdžias* vartoja moteriškosios giminės *ė* kamieno formą *mėdė* „miškas, giria“, pvz.: Kiti gires ir *medės* saugojo S. Dauk; Toj *mėdėj* yra daug uogų, daug ir gyvačių Sd; Visą *mėdę* nuteriojo, nei katei paplakti virbo nebeturi Skd; Jei bijai vilko, neik nė į *mėdę* Šll. Šis žodis jau daugelyje vietų traukiasi iš aktyvios vartosenos, palengva užleisdamas vietą *miškui*. Štai DūnŽ 191 duomenimis, pietų žemaičiams iš Pāvandenės bei Várputėnų apylinkių žodis *mėdė* – jau aiškus archaizmas. Tai gerai suvokia ir patys tarmės atstovai, pvz.: Kaip kalba keitas: buvo *mėdė*, dabar *miškas* PvnR. Kiek tvirčiau tarminėje šnekamojoje kalboje laikosi kai kurie *mėdės* vediniai, pvz., *medinis* „laukinis, miškinis, savaimė augantis“ bei jo įvardžiutinė forma *medinàsis*. Dar gana dažnai pasakoma, pvz., *mėdiniosios* pylės Slnt, End, Trk „laukinės antys“⁴,

³ Tiesa, net ir konservatyvieji gervėtiškiai kartkartėmis jau linkę pavartoti iš bk atklydusį žodį *miškas*, pvz.: Diedai, vež[k] ir mano dukterį *miškañ* GrvP 151 (tamė pačiame puslapyje randame ir Išejo meška *mėdžian* GrvP 151); O tėvas parvažau namona, ją palikęs tē *miškė* GrvP 148. Panašiais retai pasitaikančiais atvejais galima įtarti, kad tarmės atstovų bus paveikęs svetimto žmogaus, kalbančio bk tautosakos rinkėjo, buvimas šalia.

⁴ Prof. habil. dr. A. G i r d e n i s, kilęs iš Tirkšlių, yra ne kartą pasakojęs, kaip jis, mažas būdamas, išgirdęs kalbant apie tokias antis, pamanė, kad jos iš tikrųjų esančios medinės – išdrožtos iš medžio. Tokia vaiko reakcija į žodį *mėdiniosios* aiškiai rodo, kad jau tada jis rečiau bepasitaikydavo šnekamojoje kalboje ir buvo ne visiems vienodai suprantamas.

mėdinasis balandis Šts „miškinis balandis“, *mediniai* [v]obūlai „laukiniai, giriniai obuoliai“ Kl, Slnt.

§ 7. Į mums rūpimus žodžius yra atkreipęs dėmesį jau K. Būga (RR I 546), aiškindamasis lietuvių protėvynės klausimą: rytiečių žodis *mėdžias*, kuriam atsaoko latvių *mežs* ir žemaičių *mėdė*, reiškia „girią“, „mišką“. Prūsų kalboje lie. dial. *mėdžias* turi atitikmenį *median* „miškas“ (Zinkevičius 1984, 297). Toliau šis žodis siejamas su s. slav. *mežda* „riba“, rus. между „tarp“, skr. *mādḥayaḥ* „vidurinis“, lot. *medius* (Sabaliauskas 1990, 157). Kaip pamatysime toliau, senesnioji mus dominančio žodžio reikšmė ilgiau išlieka ne šnekamojoje kalboje ar proziniuose tautosakos tekstuose, pvz., pasakose, bet trumpose folkloro formulėse. Apie panašius dalykus jau seniai yra rašęs Z. Zinkevičius (1966, 376): jis pastebi, kad sėnosios liepiamosios nuosakos formos dažnai išlieka formuliniuose keiksmuose bei blogo linkėjimuose, pvz.: *I m̃ tau velniai! Ds; Velniai jo neregỹ!* Ds ir pan.

§ 8. Įdomu, kad analogiškais reiškiniais jau prieš kelis dešimtmečius yra domėjęsi ne tik kalbininkai, bet ir folkloristai paremiologai – smulkiosios tautosakos specialistai. Turiu galvoje K. Grigo straipsnį „Vienas baltiškasis priežodis“ (1976). Autorius mano, kad daug kur Lietuvoje žinomas pasakymas Nevyk Dievo į *mėdį* reikšmė „Gerai turėdamas, nenorėk dar geriau“ gali būti seno pagoniško medžių kulto liekana. Analogiškų posakių paremiologas yra aptikęs ir mūsų kaimynų latvių tautosakoje, plg. Tu gan nevari savu Dievu *mežā* dzīt (Grigas 1987, 193). Latviškajame patarlės variante aiškiai minimas ne atskiras medis, į kurį varomas Dievas, bet miškas (*mežs*). Kadangi slavų tautosakos K. Grigas panašių posakių aptiko palyginti nedaug, jis daro atsargią prielaidą, kad tokios patarlės gali būti jų pasiskolintos iš baltų (Grigas 1976, 70). Su šiuo teiginiu gana sunku sutikti, nes tai, kad nėra ar neužfiksuota tokių patarlių, dar nereiškia, kad nėra ir paties ligos, nelaimės išvaymo į mišką motyvo, labai būdingo gydomosios magijos tekstams – vadinamiesiems užkalbėjimams. Minėtąsias patarles K. Grigas linkęs sieti ne tik su senoviniu šventųjų miškų, giraičių, alkų kultu, bet ir su plačiai žinomais tikėjimais, kad mirusiųjų vėlės gyvenančios girgždančiame medyje ir čia, anot žmonių, kenčiančios čysčių – skastyklos kančias.

§ 9. Kitas garsus mūsų tautosakininkas bei etnologas J. Baly (2000, 35) linkęs manyti, kad pastarieji tikėjimai yra visai neseni, atsiradę dėl krikščionybės įtakos. Toks, jo nuomone, žmonių įsitikinimas, kad sielos atgailaujančios senuose, drevėtuose medžiuose (Liškiavà), kad mergaičių sielos dažniausiai kenčiančios beržuose, o berniukų – juodalksniuose (Būdvietis), kad girgždančių medį kirsti esą pavojinga, nes jis griūdama ką nors sužalosias ar šiaip atnešias nelaimę (Kāpča-

miestis)⁵. Atsivertę kitas žinomų etnologų bei folkloristų publikacijas, kad ir J. B a s a n a v i č i a u s „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“ (1998) arba I. K o n č i a u s „Žemaičio šnekas“ (1996), nesunkiai pastebėsime, kad mirusiųjų vėlės gali atgailauti ne tik girgždančiame medyje, bet ir kitose vietose. Antai, Gruzdziausė užrašytas tikėjimas: Ausys čyp[ia] – reik[ia] kalbėt „Amžiną atilšį“ – tai dūšėlė iš čysčiaus garsinas BsVV 122 (Grz). Nuo Plūngės kilusio I. K o n č i a u s (1996, 250t.) teigimu, mirusiųjų dūšios kenčiančios čysčių, jei girdėti cypimas ugnyje, kada ji kūrenama žaliomis malkomis. Dėl numirėlių kaltės per speigus girgždančios ir trobos langinės. Kitos dūšėlės gyvenančios ten, kur upėje šniokšdamas verpetuoja, sukasi vanduo. Matyt, čia kur kas svarbesnė ne dvasios buvimo vieta, bet jos keliamas triukšmas: štai Mažosios Lietuvos lietuvių įsitikinimu, sielos garsinasi poškėjimu (Tiļžė), beldimusi į duris (Šilo Karčemà), varpų skambesiu (Pilkalnis), vandens teškėjimu (Ragainė), neįprastu dailidės rykų skambėjimu (Labguvà, Gumbinė, Tiļžė) ir pan. (B a s a n a v i č i u s 1998, 137–142).

§ 10. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad mūsų tradicinėje kultūroje įvairiais garsais dažniausiai reiškiasi sunkių nusidėjėlių, ne savo mirtimi mirusių žmonių, nekrikštytų kūdikių vėlės ar tiesiog piktosios dvasios – velniai. Ši įsidėmėtina dvasių ypatybė plačiai atsispindi ir lietuvių tarminėje leksikoje bei frazeologijoje, plg. velnio vardus *bildūkas* Skr, *bildūnas* K, Mž, *baldūkas* BsP I 219 (Tiļžė), *traškūtis* Vėl. 38 LTR, *dundūlius* TDr VI 166 (Lnkv), *dudūkas* TDr IV 288 (Kb), o ypač gausius ir įvairius lyginamuosius frazeologizmus, pvz.: *Daužosi kaip pakaruoklio dūšia* KrvP (Vlkv); *Baldosi kaip nekrikštyta dūšia* KrvP (Ps); *Ir girgždės čia man dabar kaip medy užkeikta dūšėlė* PPr 285; *Cypia kaip griešna dūšia ugnį* KrvP (Pln); *Baldos kaip biesas po kaulųčių* Vks, Brs, Slnt; *Brazdėk čia kaip piktasis po kaulinyčių*⁶ Vvr.

§ 11. Paaiškinti, kodėl vėlės, velniai ir kiti į juos panašūs dvasių pasaulio atstovai taip dažnai reiškiasi įvairiais keistais, prietaringus žmones taip gąsdinančiais garsais, mano nuomone, nėra labai sudėtinga. Dvasios juk bekūnės, nematomos, vadinasi, apie jų buvimą greta žmogaus paprastai sprendžiama iš visokių netiesioginių „įrodymų“: keistų gamtos reiškinių, neįprasto gyvūnų elgesio, įvairių garsų, ženklų, sapnų, regėjimų ir panašių dalykų. Jeigu dvasiai vis tiek, ar girgždėti medyje, ar cypiti ugnyje, ar baladotis po kaulinyčių (ji todėl ir pasilieka žemėje, kad privalo atlikti jai skirtą bausmę), vadinasi, tokie su krikščionybe susiję žmonių įsitikinimai yra naujas dalykas. Jie negali būti pakankamas pamatas teigti, kad

⁵ Plačiau apie įvairius su medžiais siejamus lietuvių tikėjimus žr., pvz., D u n d u l i e n ė 1979, 8–9. Apie visai panašias mūsų kaimynų baltarusių pažiūras žr., pvz., D u č y c 2000, 59–60.

⁶ Žodžiai *kaulųčia* Trk, Žd, Prng, *kaulinyčia* J, Bgt, Kl, *kaulinė* S. Dauk reiškia vietą numirėlių kaulams laikyti, susidėti.

mus dominantis posakis Nevyk Dievo į *mėdį!* aiškintinas vaizdiniais apie mirusiojo sielos gyvenimą medyje ar būtinai laikytinas pagoniškosios senovės reliktu⁷.

§ 12. Kaip vis dėlto reikėtų aiškinti tokius posakius? Matyt, parankiausia čia būtų remtis kitais panašios struktūros posakiais. Nebūtina laikytis vieno kurio nors tautosakos žanro: tai gali būti tiek patarlės, tiek mįslės, tiek formuliniai keiksmi, tiek dainuojamieji didesnio prozos kūrinio, pavyzdžiui, pasakos, intarpai, tiek ir dainų fragmentai. Čia gali praversti ir šnekamojoje kalboje vartojami frazeologiniai junginiai. Svarbu, kad mus dominančiuose posakiuose išvelgtume vadinamąją formulinę struktūrą: tam tikrus pasikartojančių elementų derinius, kuriuos tautosakos pateikėjas atkuria iš atminties. Folkloro kalbai apskritai labai būdingos tam tikros formulės, kurių pagrindiniai bruožai – atkuriamumas, formos ir turinio pastovumas. Folkloro formulės paprastai esti ilgesnės ir pasižymi sudėtingesne struktūra negu tarminės šnekamosios kalbos frazeologiniai junginiai, plg. (G i u l m i a n c 1978, 4t.). Esama tokių pasakojamosios tautosakos tekstų, kurių visos frazės pateikėjui žinomos iš anksto: tekstą jis ne generuoja, bet „retransliuoja“ – perteikia jau žinomu pavidalu⁸. Neretai tam tikra folkloro formulės dalis patenka ir į šnekamąją kalbą, kur ilgainiui virsta folklorinės kilmės frazeologizmu. Tokius frazeologinius junginius J. B a r a u s k a i t ė (1982, 42) vadiną smulkiosios tautosakos nuotrupomis. Parankiau juos būtų vadinti folklorinės kilmės frazeologizmais ar tiesiog folkloriniais frazeologizmais.

§ 13. Iš § 3 nurodytų šaltinių bei visų XX LKŽ tomų šiam tyrimui surinktos 62 folkloro formulės bei įvairūs frazeologiniai junginiai su aukštaičių žodžiais *mėdžias*, *mėdis*, *medys* bei žemaitiškuoju jų atitikmeniu *mėdė*. Kaip pagalbine medžiaga naudojamosi ir kai kuriais šių posakių variantais, turinčiais sinonimus *mīškas*, *girià*. Surinktą medžiagą galima skirstyti taip: 1) šnekamosios kalbos frazeologiniai junginiai, 2) tradiciniai formuliniai keiksmi, 3) kitos folkloro formulės (patarlės, mįslės ir pan.). Daugiausia tokio pobūdžio pavyzdžių rasta Rytų Lietuvos folkloro tekstuose. Toliau bandysime kiekvieną posakių grupę panagrinėti

⁷ Reikia pasakyti, kad dvasių, dievų ir pan. byla – itin slidus darbas įvairių sričių filologams. Kartais labai norisi įvairiuose posakiuose išvelgti žilos senovės, o ypač mitologijos atspindžių. Antai, nestiprų keiksmą Tegu tave *dievai!* bei panašius posakius *Dievai!* nematė!; *Dievai!* žino!, vartojamus daug kur Lietuvoje, norint visai nesunku palaikyti politeizmo atspindžiu, senojo lietuvių tikėjimo liekana. Deja, čia turime gana paprastą eufemistinės substitucijos atvejį: vietoj „negražaus“ žodžio *velniai!* vartojamas priešingą sąvoką reiškiantis jo antonimas *dievai!*. Toks reiškinys eufemizmų tyrinėtojams gerai žinomas. Plačiau apie šiuos dalykus žr., pvz., J a s i ū n a i t ė 2005, 113–114.

⁸ Būtent dėl didelio folkloro tekstų stereotipiškumo bei tam tikros su juo susijusios monotonijos dialektologai, rinkdami tarmės medžiagą, kartais labiau vertina paprasčiausią buitinių tekstų, kurių pasakotojas generuoja čia pat, o ne atkuria iš atminties.

atskirai, daugiausia dėmesio skirdami jų struktūros bei kilmės klausimams ir jų ryšiams su vadinamuoju folkloriniu bei etnologiniu kontekstu.

§ 14. Šį darbą parankiausia pradėti nuo tradicinių formulinių keiksmų, kuriuose įvairiomis reikšmėmis vartojami žodžiai *mėdžias*, *mėdis* bei jų sinonimai. Nurodytuose šaltiniuose iš viso rasta 14 tokių blogo linkėjimų, pvz.: *Kad tu nuveitum per sausus medžiūs!* Sug; *Kad tu per sausais mėdžiais nuskrebsėtum!* Tvr; *Kad tu būtum per sausais mėdžiais nuvejęs!* Lkm; *Kad taū nusuktų in sausą mėdžią!* Arm; *Kad tu skersai mėdžiais nueitum!* Pn; *Eik medžiañ – bus vilkui vakariené!* Vlk; *Kad tu mėdžiais nueitum, kad taip mane suėdei!* Ds; *Kad taū mėdžiai!* Ds; *Aukštas [beržas], kad tave medėliai!* Ėr; *Dievo bausmė turbūt užleido tuos galvažudžius! Ant sausų miškų būtų sau nudardėję!* Žem; *Kad tu nueitum sausom giriom!* LTs V 445; *Kad tu mėdžių viršūnėmis nueitum!* J; *Tas, sako, pašoks į sausą mėdį; arba tas sulauks sausos šakos* S. Dauk; *Kad tu paskartum in sauso mėdžio kur!* Lb.

§ 15. Kaip matyti iš pavyzdžių, tai yra vadinamosios „siunčiamosios“ formulės. Žinomas rusų frazeologijos specialistas V. Mokienko, kuris pastaruoju metu domisi ir keiksmažodžiais, tradicinius formulinius rusų keiksmus linkęs skirstyti į prakeiksmus (проклятия) bei siuntimus (отсылки). Tyrinėtojo nuomone, vieni populiariausių yra siuntimai pas mitologinį personažą, pvz.: *Иди ты к черту!*; *Иди ты к лешему!*; *Ступай к черному!* ir pan. Kaip matome, tokios formulės visiškai atitinka lietuvių *Eik tu velnióp!* Žd; *Eik po kipšais!* KrvP (Jnš); *Tfu, kad tave juodasis!* Vaižg. Tokiuose siuntimuose nebūtina minėti velnią ar kitą kurį mitologinį personažą: kartais užtenka ir jo gyvenamosios vietos, plg. V. Mokienko pateiktamus pavyzdžius *Иди ты в болото!*; *А ну тебя в баню!*; *А ну его на лысую гору к ведьмам!* ir labai panašius lietuvių keiksmus: *Kad tau balà kur!* Sug; *Raistas jo nemàtai!* Ds; *Kad tave raistas priglaustų!* Švnč; *Eik tu pėklon velnių muštų!* Pnm; *Eik tu bālosna velnių poterių mokyti!* KrvP (Vs). V. M o k i e n k o (2003, 39t.) teigimu, tokia „topografinė“ substitucija visiškai suprantama, ypač turint galvoje velnių pavadinimų motyvaciją, kuri dažnai siejama su šio populiaraus tautosakos personažo gyvenamąja vieta⁹.

§ 16. Anksčiau nurodytomis tradicinių keiksmų formulėmis kuo nors nusikaltusį ar šiaip neįtikusį adresatą stengiamasi siųsti kuo toliau: pageidautina, kad tai būtų kuo neįaukesnė, su piktosiomis jėgomis susijusi vieta: *balà*, *plynià*, *raistas*, *pėlkė*, *pėklà*, *prāgaras* ir pan. Aišku, kad šiame darbe mus natūraliai domina, ar tai galėtų būti *miškas*, *girià*, *mėdžias*. Kad velniai laikosi, gyvena miškuose, giriose,

⁹ Kad vengiant tikrojo velnio vardo eufemistiniais tikslais vartojama savotiška metonimija – jo gyvenamosios vietos pavadinimas, prieš kurį laiką esu rašiusi straipsnyje, kuris skirtas įvairioms eufemizmų problemoms mūsų tarmėse bei tautosakoje, žr. J a s i ū n a i t ė 2005, 113.

žinome ne tik iš daugybės sakmių bei pasakų tekstų, bet ir iš nemažo pluošto velnių pavadinimų, pvz.: *šilóvelnis* Šts, *šilínis* BsMt I 26, *šilo vélnias* Kos 97, *šilo vokiečelis* BsMt I 26, *skuistinis* Lp, Onš, Vlk, Kpč, Prl (plg. *skuistas* „pušynas“), *De-gūtgiro ponáitis* Rs ir netgi *medínis ožys* R 137 „miške gyvenantis velnias“ (šis personažas, kaip žinia, raguotas, jis dažnai pasirodo zoomorfiniu ožio pavidalu).

§ 17. Jeigu velnias – *medínis* personažas, tai gal ir § 14 minimos tradicinių keiksmų formulės kaip nors su juo susijusios? Tiesiogiai to įrodyti negalime, nes stokojame medžiagos: galima pateikti nebent tokį pasakos sakinį, kuriame piktosios dvasios pagalbos šaukiasi miške beviltiškai klaidžiojantis žmogus: Kad nors *velnias* ateitų ir išvestų mane iš tos *griosis*! BsP I 314. Matyt, *mėdžias* ar *miškas* bus patekę į keiksmų formules kaip pavadinimai vietos, kurioje galima susidurti su įvairiais pavojais, nebūtinai su mitologiniais personažais. Pirmiausia čia minėtini visokie žmogui pavojingi gyvūnai: *Eik medžiaiñ – bus vilkui vakariené!* Ši siunčiamoji formulė, užrašyta Valkiniškuose, patvirtina tokį mūsų spėjimą.

§ 18. Pastarasis pavyzdys – bene vienintelė keiksmo formulė iš viso mus dominančių pavyzdžių sąrašo, kurioje pavartotas žodis *mėdžias* neabejotinai turi „miško“ reikšmę. Kad ir kai kuriose kitose mus dominančiose folkloro formulėse turimas galvoje būtent *miškas*, pirmiausia matyti iš tokiuose posakiuose pasitaikančių sinonimiškų žodžių junginių *saūsas mėdžias*, *saūsos griosis* ir *sausì miškaĩ*, plg. Kad tu nuveitum per *sausùs medžiùs!* ir Kad tu nueitum *sausòm griiom!*; Ant *sausū mèškū* būtų sau nudardėję! Čionai matome gana aiškų frazeologinio junginio komponentų kaitos atvejį. Kartais senoji žodžio *mėdžias* reikšmė sietina ir su specifiniu prielinksnio *skersai* vartojimu, pvz., Kad tu *skersai mėdžiais* (t. y. per miškùs) nueitum! Čia rytų aukštaičių papratimu prielinksnis *skersai* eina ne su galininku, kaip įprasta bk, bet su naudininku. Ir logikos požiūriu sunku įsivaizduoti situaciją, kad mums kuo nors neįtikęs asmuo galėtų nueiti *skersai* atskirus *medžiùs*, o ne *skersai mišką*, plg.: Ėjo, švietė *skersai mišką* J. Jabl; Kelias įsilinguoja *skersai* par *mišką* LKT 242 (Lnkv). Būtina pabrėžti, kad visiškai panašios struktūros posakių galima rasti ir tarp rusų bei baltarusių formulinių keiksmų ar sveikatos linkėjimų, pvz.: Отстань, хвороба, иди ты на сухой лес! RPL 54¹⁰; Не я бью, вярба бье! Хира ў лес, а здароуя ў косьти!¹¹ (Sokolova 1982, 17); На сухой лес будь помянуто, от слова не сбудется (D a l' 1989, 234). Slaviškieji pavyzdžiai pakankamai aiškiai rodo, kad čia сухой лес „sausas miškas, mėdžias“

¹⁰ Posakis užrašytas iš rusų sentikių, gyvenančių Sālako apylinkėse, vadinasi, neatmestina ir skolinimosi galimybė: tai labai būdinga įvairiautėms aktyvių kalbinių kontaktų teritorijoms.

¹¹ Taip sakoma Verbų sekmadienį, mušant šventinta verba artimą žmogų ir linkint jam sveikatos. Analogiškas paprotys plačiai žinomas ir Lietuvoje.

suvokiamas kaip tinkama vieta ligai, nelaimei išvartyti, savotiškas žmogaus pakaitalas negandoms nukreipti.

§ 19. Pāstarosios tradicinių keiksmų bei sveikatos linkėjimų formulės orientuoja tyrinėtoją į liaudies magijos bei medicinos dalykus, kada besąlygiškai tikėta gydomąja žodžio galia, gerų ar piktų linkėjimų išsipildymu. Būtent gydomosios magijos tekstai, vadinamieji užkalbėjimai, gali mums padėti išsiaiškinti, iš kur atsiranda kai kurie siunčiamojo pobūdžio formuliniai keiksmi. Štai tipiškas užkalbėjimo nuo gyvatės fragmentas: Juoda, pilka, dryža, ruda, raudona, melsva, keikiu aš tave, kad eitumei ant Dievo sūdo į *sausūs miškūs*, į tyrus, kad nesopėtų ir netintų MTt III 93. Pirmiausia čia, norint įspėti tikrąją kaltininkę, rūpestingai išvardijamos visos numanomos spalvos, būdingos gyvatėms. Vėliau nuosekliai pereinama prie vietų, kur nuodingąjį gyvį norima išvartyti, pavadinimų: tarp jų minimi ir mus dominantys *sausi miškai*. Dar galima pateikti ir panašų užkalbėjimą nuo išgąščio¹², užrašytą Dievėniškių apylinkėse: Persigandimai kačių, šunų, vėjų, ugnies, žmonių, išeikite iš to žmogaus (vardas), eikite per *sausūs miškūs*, per baisias balas per Dievo jėgą, kur žmonės nevaikšto LUŠ 37 (Dv). Kaip ir anksčiau minėtu atveju, čia stengiamasi smulkiai išvardyti numanomas ligos priežastis ir įsakmiai išvartyti ją į sunkiai prieinamą vietą, kuo toliau nuo žmonių.

§ 20. Aišku, kad panašūs gydomosios magijos tekstai nėra tik lietuvių savastis. Štai rusų užkalbėjimo nuo piktosios dvasios fragmentas, labai primenantis minėtąjį dievėniškėnų pavyzdį ir aiškiai turintis analogiškų struktūros elementų: Отойди ты, бес проклятый, дух нечистый, на сухие леса, на глубокие болота RZZ 334. Vietų, į kurias varomas velnias, vardijimas čia yra formulinės prigimties; plg. dar užkalbėjimą, padedantį apsisaugoti nuo audros: Господи Боже мой, пронеси тучку грозную на темные леса, на пустые места, где люди не ходят, где скот не бродит RZZ 166. Vargu ar tokie aiškūs formulinės struktūros panašumai, kaip, pvz., per *sausūs miškūs*, per baisias balas ir на сухие леса, на глубокие болота yra atsitiktinis dalykas. Panašiais atvejais nereikėtų skubėti įtarti paprasto skolimosi: čia gali būti ir bendra baltų-slavų folkloro formulė, konstruojama savotiškos antitezės principu. Tvirčiau ką nors pasakyti čia galėtume tik po išsamesnių folkloro kalbos, ypač frazeologijos, tyrimų.

§ 21. Tai, kas buvo pasakyta anksčiau, anaip tol nereiškia, kad tradiciniuose lietuvių formuliniuose keiksmuose neminimas atskiras *sausas mēdis*, pasitaiko ir to-

¹² Taip mūsų tradicinėje kaimo kultūroje vadinta liga, užpuolanti žmogų (ypač mažą vaiką) nuo bet kokie nervų sukretimo, plg.: Vaikai serga išgąščiu Ėr; Jau antri metai, kaip jį išgąstis kamuoja Lš. Tokią ligą paprastai gydydavo smilkymu ar užkalbėjimu. Būta ir specialių išgąstinių žolių, padedančių nuo išgąščio, plg.: Tas žoles išgąstinėmis vadiname Grg.

kių siunčiamųjų formulių, pvz.: *Kad tu paskartum in saūso mēdžio kur!* Lb, plg. dar *Tas, sako, pašoks į saūšą mēdį* S. Dauk, t. y. bus pakartas. Tiesa, dažnesnis tokių formulių komponentas – ne *saūsas mēdis*, bet *sausà šakà*, pvz.: *Ant sausòs šakòs pasikark, ne ant manęs!* Pr; *Kad tu pasikartum po sausà šakà, neskriaudęs žmonių!* Lnkv. Komponentų kaita kartais „pagamina“ ir keistesnių, neįprastų formulių, kaip antai Sugiñčių apylinkėje užrašytą *Per sausàs šakàs kad tu nuveitum!* Ko gero, *sausà šakà* panašiamo kontekste informantui jau įprastesnė, priimtinesnė negu *saūsas mēdis* ar *mēdžias*.

§ 22. Kaip ir visi frazeologiniai junginiai, keiksmų formulės su žodžiu *mēdžias* „miškas“ linkusios palengva kisti, evoliucionuoti. Galima išvelgti netgi savotišką mūsų nagrinėjamų formulių raidos eufemistinę tendenciją, kuri susijusi su tam tikru jų „susinešiojimu“, desemantizavimu, plg. *Kad tu mēdžiais nueitum, kad taip mane suėdei!* Ds; *Kad taū mēdžiai!* Ds; *Kad tave medėliai!* Ėr. Pirmajame posakyje dar išties nesunkiai išvelgiama senoji žodžio *mēdžias* reikšmė. Laikui bėgant mus dominantis žodis užima formulėje „tradicinę“ *vėlnio, bieso, gālo, šuñs, vilko* ir t. t. vietą, o tai jau eufemistinė substitucija. Ilgainiui pakaitalas gauna mažybinę priesagą ir galutinai virsta „gražiu“, „nekalto“ eufemizmu. Kaip pamatysime toliau, galimà ir kitokia keiksmo formulės raida: ji transformuojama į „paprastą“ šneka-mosios kalbos frazeologinį junginį.

§ 23. Įvairaus pobūdžio frazeologinių junginių su mus dominančiais žodžiais ar jų vediniais § 3 nurodytuose šaltiniuose rasta 15, pvz.: Tėvas kaip ir žmogus, o sūnai, užplėšę galvas, *nulėkė per sausais mēdžiais* Prng; Geriau tas mano vaikelis *būtų nustaugęs sausais mēdžiais*, negu jis gimė Nč; Mano vaiko piktumas tai *ant sausū mēdžių* Nč (visais trim atvejais turimi galvoje netikę, tėvams gėdą darantys vaikai); Ir anas jau *nuejo mēdžian šluotų rištie* LTR (Grv) „numirė“; Et, *kad būtų mano laimė nuėjus sausais mēdžiais!* Srj „dingusi, pražuvusi“; *varyti oželį į mišką* M. Valanč „stengtis palaužti užsispyrimą, ožiavimąsi“; *Mēdžias kaip tik uodui inlįst* (labai tankus) Dbč; Diena dienon *kalė kaip genys mēdžių* KrvP (Mrk); Šaltis kap prigniaužė, tai ir *kiškiam medỹ nėra daikto* Pls „labai šalta“; Su piksàtnyku (kvailiu) rasi tolką *kap su ratais medỹ* Arm „labai sunkiai“; *Rugiai* suauga *geri kap mēdžias* Pls, Grv „labai tankūs“; *Anas moj (gal) medė auğes*, kap laukinykas Vrnv „nekultūringas, netašytas“; *medỹ gimęs, medỹ auğes* LKK XIII 130 (Grv) „tamsus, nieko neišmanantis“; Eik tu, *gaidỹ mēdės!* Šts; O tu *asile mēdinasis!* Mžk (abu pastarieji posakiai taikomi žioplam, neapsukriam žmogui)¹³.

¹³ Įdomu, kad jau Sirvydo žodyne randame tiesiogine reikšme vartojamą pasakymą *asilas medinis* SD 231 „laukinis asilas“: kad tai verstinis posakis, rodo ne tik užsieninė realija, bet ir pažyminio postpozicija. Savo krašto žvėries pavadinimą *medinis jaučias* SD 8 „stumbras“ Sirvydas vartoja be

§ 24. Folkloro formulėi virstant folklorinės kilmės frazeologizmu, ilgainiui pakinta: 1) jos vartojimo sfera, 2) jai priklausančių žodžių gramatinė forma, 3) viso junginio reikšmė, plg. (Giulianc 1978, 17). Štai Paringyje (Ignalinos raj.) užrašytas pasakymas *nulėkė per sausais mēdziais* pagal funkciją aiškiai nebėra keiksmožodis, vadinasi, jis jau yra netekęs tam tikros neigiamos konotacijos bei ekspresyvumo. Pakitęs ir jo veiksmožodinis komponentas (vietoj keiksmo formulėje buvusio žodžio *nuėiti* čia vartojamas *nulėkti*) bei šio komponento morfologinė forma (vietoj tariamosios nuosakos atsiranda būtasis kartinis laikas). Naujasis frazeologinis junginys jau reiškia „virto niekais, nuėjo blogais keliais“. Nočiojė (Baltarusija) užfiksuotas posakis *būtų nustaugęs sausais mēdziais* kilmės požiūriu neabejotinai sietinas su keiksmožodžiais *O kad tu kur staugdama per kalnus nueitai!* Srj; *Kad tu kur nustaugtai* geriau – lendi ir lendi man akysna! Dv¹⁴. Keiksmo formulė ir šiuo atveju transformuota į frazeologinį junginį, kuris reiškia „pražuvęs, dingęs, nuėjęs niekais“.

§ 25. Svarbus akstinas naujiems frazeologizms atsirasti – jų komponentų kaita. Šiuo požiūriu įdomus posakis *varyti oželį į mišką*, žinomas iš M. Valančiaus raštų: Ne kartą motyna, ėmusi rykštę, čaižė per basą ir *varė oželį į mišką*, bet Marelė perplakta dar didžiau kriokė M. Valanč. Nagrinėdami kitus panašius frazeologizmus ar folkloro formules, nesunkiai pastebėsime, kad jų daiktavardiniai komponentai gali varijuoti, plg.: Et, *kad būtų mano laimė nuėjus sausais mēdziais!* Srj „pražuvusi“; Teisybė akla, *į mišką išvaryta* Akm (turima galvoje, kad žmonėse teisybei nėra vietos). Peršasi logiška išvada: jeigu perkeltine prasme galima į *mēdžią (mišką)* išvaryti *laimę, teisybę* ar net užsispyrusio vaiko *oželį* „nikį, nepaklusnumą“, kodėl tenai negalima išginti ir *Diėvo?* Vadinasi, anksčiau minėtieji pasakymai *Nevyk Dievo medžiañ* Ds; *Netrenk Dievą mēdžiuosna* B; *Nevyk Dievo į mēdį* (daug kur Lietuvoje) irgi veikiausiai atsiradę dėl daiktavardinių komponentų kaitos. Dievo buvimas namuose simbolizuoja šeimos santarvę, gerą gyvenimą, o

jos postpozicijos. Vadinasi, savo *asilą mēdinąjį* mažeikiškiai galėjo išgirsti bažnyčioje: negirdėtas pasakymas juokino žmones ir nesunkiai virto pejoratyvu. Senuose žodynuose randame ir *gaidys medis* R 75 „tetervinas“, *višta medinė* R 75 „teterva“. Iš gyvosios kalbos Lazūnuose užrašyta *Teterukas – višta medinóji* Lz. Veikiausiai Šātėse (Skuodo raj.) užrašytas pejoratyvas *gaidys mēdės* – tai senasis tetervino pavadinimas. Suprantama, kodėl jis gavo neigiamą konotaciją ir taikomas kvailam žmogui: tuoktuvų metu tetervinas toks neatsargus, kad visai arti prisileidžia medžiotoją. Pažyminio postpozicija čia gali būti siejama ir su posakio ekspresyvumu.

¹⁴ Įdomu, kad patys žodžiai *stáugti, nustaúgti*, reiškiantys „su triukšmu nulėkti, nusidanginti, nužti“, pasakose dažnai taikomi mitologinių personažų ar kokių stebuklingų daiktų veiksmams apibūdinti, pvz.: Viesulas tik susisukė, sako, *nustaúgė, nustaúgė*, – ratuos didžiausias kelmas atliko (apie velnio apgautą žmogų) Všn; Tas stalelis *stáugdama* nuejo stačiai ežero dugnan LTR (Rk); Kur dabar šito bala, tenai labai seniai tris dienas ežeras *stáugė*, baubė Upn.

jo išvaymas į mišką – šios būklės pasikeitimą. Tokie pasakymai, kaip *Nevyk Dievo obeliū!* Ps, ko gero, yra naujesni, sietini su senosios žodžio *mēdis* „miškas“ reikšmės praradimu. Kai žodis ima reikšti atskirą augalą, jį visai nesunku pakeisti konkrečios medžio rūšies pavadinimu. Dialektinėje frazeologijoje pasitaiško atveju, kai personifikuoti „į girią išeina“ kokie nors daiktai, darbo įrankiai, paprastai padaryti iš medžio, pvz.: *ližę išlydėti į girią* „iš senų javų iškepti paskutinę duoną“ Lkv; esama ir panašios reikšmės tvarečėnų pasakymo *ližė pabėgo* Tvr „pasibaigė duona“¹⁵.

§ 26. Tarp frazeologizmų su žodžiu *mēdžias* randame ir daugiau etnolingvistiniu požiūriu įdomių posakių. Štai Gervėčiuose užrašytas eufemistinio pobūdžio frazeologizmas Ir anas jau *nuejo mēdžian šluotų rištie* LTR (Grv), plg. dar: Nėra jau mūsų bočios: *nuvažiavo Armoniškėn šluotų rišt* Arm. Abu pasakymai sinonimiški ir reiškia „numirė, buvo palaidotas“: kapinės, kaip žinia, tradiciškai apšodintamos medžiais, iš čia ir pomirtinis numirėlių amatas – šluotų rišimas. Tokie frazeologizmai suponuoja mintį, kad žmogus po mirties dirbsias, turėsias kokią tarnybą, kurią mirusiajam paprastai pasiūlo Dievas ar šventieji, kartais ir pragaro gyventojai, pvz.: Jau *pas Abraomą nuėjo avelių ganyti* Šd „pasimirė“; *Po smerčio kviečiais atrišiu* Šauk „už gerą darbą niekada neatsilyginsiu“¹⁶; *Po smerčio vilksi atbulą eglę aplink peklą* End „sakoma juokiantis iš nevedusio (netekėjusios)“; *Nuėjo pas Dievą vištelių ganyti* Pln „sakoma mirus mažam vaikui“ ir pan. Kaip matome, tokiuose frazeologiniuose junginiuose atsispindi tradicinei etninei kultūrai būdingas požiūris į pomirtinį gyvenimą, kuriame žmogui atlyginama pagal nuopelnus.

§ 27. Iki šiol vis buvo kalbama apie kieno nors išvaymą ar išėjimą į *mēdžią*, *mišką* ar *girią*. Įdomu, kad mūsų folklorinėje tradicijoje greta „siunčiamųjų“ esama ir „kviečiamųjų“ formulinio pobūdžio darinių. Pastarieji ypač būdingi Rytų Lietuvos folklorui. Turiu galvoje įvairius populiarios pasakos „Meškos trobelė“ variantus, kurie užrašyti Pelesojė, Gervėčiuose, Šalčininkuose, Jurgeliónyse, Dievėniškėse. Mus dominančios „kviečiamosios“ folkloro formulės dažniausiai vartojamos šios pasakos dainuojamuosiuose intarpuose. Iš viso jų rasta 13, pvz.: *Kas šilė, kas medė*, atėikit pas mane vakarot su *medžiagėliais* verpstukais, su samanėliais kuodeliais, su geležinėm verpstaitėm Pls; *Aš medy! Kas medy?* Ateikit pas mane vakarot, večerot! LKL 238 (Pls); *Kas laukė, kas medė*, atėikiat par man vakarėlių vakaruot, vakaruot, ė rytelių parytuot, parytuot! Grv; *Kas medė, kas laukė*, atėikte

¹⁵ Paieškoję rasime ir daugiau panašių pasakymų apie besibaigiančias maisto atsargas, pvz.: *Duona per laukus išėjo, putra kojas aunas* Krš; Badas ateina: *duona per kluoną išbėgo, o putra jau kojas aunas* Sim ir pan.

¹⁶ Prof. habil. dr. A. Rosino informacija.

par man naktuitie GrvP 185; *Kas medỹ, kas pamedẽj*, kas pas mane rytuot, vakaruot su kanapiniu kuodeliu, su balanų kũliu, su juodu jaučiu, su margu paršu, su baltu gaidžiu? LLP 197 (Dv); *Kas pomedẽj, kas pošilẽj*, ateikit in mane rytuot, vakaruot! Šlnč; *Kas medỹ, kas laukẽ?* Ateikit pas man naktavot, naktavot, vakarẽlio vakaruot, vakaruot ir rytelio rytavot, rytavot! LLP 323 (Grv); *Kas medẽ, kas laukẽ*, ateikit pas man naktelẽs naktavot ir rytelio rytavot, rytavot, vakarẽlio vakaruot, vakaruot! GrvP 324; *Kas šilẽ, kas medỹ*, ateikit pas man rytų rytuot, vakarų vakaruot! LLP 213 (Jurgelionys); *Kas šilẽ, kas medỹ*, ateikit pas mane vakarot, večerot ant šiltų blynų, ant šiltos košės ir ant šilto medulio! LLP 204 (Pls); *Aš šilẽ, aš medỹ*, aš ateisiu rytų rytuot, rytų rytuot, vakarų vakaruot su geležine verpstele, su kanapiniu kuodeliu ir su meitėliu LLP 217 (Jugelionys); Bẽkie, dukrele, leliumoj, *pararẽlin*, leliumoj, *pamedẽlin*, leliumoj Dv; *Kas miškuosẽ, kas laukuosẽ*, ateikit į pagalbą! LTs III 451 (Jž).

§ 28. Kaip rodo pasakos situacija, į tokius kvietimus dažniausiai atsiliepia meška, kartais ir kiti laukiniai žvėrys. Vadinasi, tokios „kviečiamosios“ folkloro formulės, panašiai kaip ir § 14–18 minėti „siunčiamieji“ keiksmi, yra pavojingos: „kviečiamoji“ formulė užtraukia pavojų pačiam adresantui, „siunčiamoji“ – ku nors nusikaltusiam adresatui. Būtent todėl mus dominančiuose formulinio pobūdžio pasakymuose kreipimosi adresatas konkrečiai neįvardytas: jis apdairiai slepiamas po įvardžiu *kàs* bei personažo gyvenamosios vietos pavadinimu: *medẽ, medỹ, šilẽ, laukẽ, pamedẽj* „pamiškẽj“, *pošilẽj*, plg. § 15–16. Čia nesunku išvelgti tam tikrą eufemistinę tendenciją bei norą įtikti neprognozuojamam personažui, žmogui pavojingos vietos šeimininkui: prisimintina, kad miškan išvartytos našlaitės laimė bei sėkmė labai priklauso nuo jos gebėjimo elgtis su meška. Kad tekstas tikrai formulinio pobūdžio, aiškiai rodo gražūs, preciziški tų pačių elementų (žodžių, gramatinių formų) pasikartojimai, atliekantys ne tik komunikacinę, bet dar ir poetinę, maginę bei apsauginę (apotropinę) funkcijas¹⁷, pvz.: *kas šilẽ, kas medẽ; kas laukẽ, kas medẽ; kas medỹ, kas pamedẽj*, „modernesniame“ Jūžintų variante turime ir *kas miškuosẽ, kas laukuosẽ*.

§ 29. Aiškios folkloro formulės yra ir kiti pasakos „Meškos trobelė“ dainuojamųjų intarpų fragmentai: tam tikru dėsningumu čionai pasikartoja tikslo aplinkybė sakinyje reiškiančių veiksmažodžių deriniai su jų valdomais daiktavardžiais;

¹⁷ Kaip matome, tautosakos kūrinių kalba vienu metu gali atlikti net keletą funkcijų. Plačiau apie tai, kaip maginė funkcija reiškiasi panašiuose tekstuose, žr., pvz., Karaliūnas 1997, 157. Ši funkcija dar neišblėsusi ir vadinamosios kalbos etiketo formulėse: tradiciniuose pasisveikinimuose, gero linkėjimuose, tostuose ir pan., plg. Jasiūnaitė 1999, 37–38. Apie apsauginę (apotropinę) eufemizmų funkciją žr. Levkivskaja 1993, 94.

abi šios kalbos dalys neretai esti ir tos pačios šaknies. Ekspresyvumu bei išmone itin pasižymi tokio pobūdžio gervėtiškių pavyzdžiai, įdomiai varijuojantys kiekvieno pasakos sekėjo lūpose, plg.: *vakarėlių vakaruot, vakaruot, è rytelių parytuot, parytuot; naktavot, naktavot, vakarėlio vakaruot, vakaruot ir rytelio rytavot, rytavot; naktelės naktavot ir rytelio rytavot, rytavot, vakarėlio vakaruot, vakaruot*. Pats žodis *rytuoti* „išvien, bendrai darbuotis rytais“ Dv, Tvr, Dkšt, Šlnč, Grv, Prng, LKŽ duomenimis, žinomas pirmiausia iš rytų aukštaičių vilniškių ploto ir pasidarytas veikiausiai pagal artimos reikšmės žodį *vakarúoti* „bendrai leisti vakarus dirbant ar linksminantis“ Vžns, Kp, Antr, Dv, Grv, Nmč, Azr, Gg, Smn, kuris plačiai žinomas rytų bei pietų aukštaičių šnektose. Taigi derinant žodį prie žodžio folkloro formulėje, turi reikšmės ir jų panaši daryba bei semantika: mūsų nagrinėjamas „kviečiamąsias“ formules sudaro ištisa formulinių elementų virtinė.

§ 30. Pagaliau lieka paskutinė mus dominančių posakių su žodžiais *mėdžias, mēdis, mēdė* „miško“ reikšme grupė. Dažniausiai tai formulinės struktūros mįslės bei patarlės, viena kita formulė, pasitaikiusi pasakojamosios tautosakos tekstuose. Tokių pavyzdžių įvairiuose šaltiniuose rasta 20, pvz.: *Tolyn mėdžian – daugiau grybų* Rod; *Vilko mėsa vis mėdžian traukia* LTR (Vrn); *Toliau mėdžian eisi, daugiau mėdžio rasi* Vlk; *Kap eima mėdžian, namop dairos; kap eima iš mėdžio, dairos mėdžian* (kirvis) LTs III 462 (Lz); *Klauso mergelė – mėdžias braška, kelias dunda, jau netoli* TDr IV 260 (Vlk); Ir toj nešioj jį *po mėdžiais, po laukaiš* TDr IV 234 (Pls); Nešioj ana jį, nešioj *po medžiūs, po laukūs* ir vėl an daikto atnešė TDr IV 234 (Pls); *Kas eina per vandenį – nesipulškina, o per mėdžią – netraškina?* (šešėlis) Dv; *Netrenk Dievą mėdžiuosna* B; *Kiek vilko nepenėtai, vis mėdin žiūri* LTR (Grv); *Kap medė šaukias, tep ir atsišaukia* Rod; *Višta medų pešta, namo nešta, kampan nukišta* (samanos tarp sienojų) Lz; *Medų gimęs, medų augęs, parejęs namo, žalią mėsq ēda* (rykštė) Dbč; *Medų gimęs, medų augęs, namo parejęs, in šventus išejęs* (kryžius) Dbč; *Medų gimęs, medų augęs, parejęs namo, gailiai verkia* (skripka) Dbč; *Iš mėdės parejęs, rejoj[je] atsistojęs, lo[ja]: pipa papa, pipa papa* (spragilas) Yl; *Mėdė[je] gimusi, mėdė[je] augusi, parejusi numie, žmonis pasiutynusi* (smuikas – muzika) Šts; *Mėdė[je] gimęs, mėdė[je] augęs, kas pagrob, tas paplustin* (rėtis) Žd; *Antė – mėdė ramtė* Skd¹⁸; *Teisybė akla, į mišką išvaryta* Akm.

§ 31. Tokios mįslės ir patarlės, galima sakyti, yra klasikiniai folkloro formulių pavyzdžiai. Vadinasi, formulę gali sudaryti keli pasikartojantys daiktavardžio ir veiksmazodžio deriniai, pvz., *mėdžias braška, kelias dunda; mėdžian eisi, mėdžio rasi*; kelios prielinksninės konstrukcijos, pvz.: *po mėdžiais, po laukaiš; po medžiūs, po laukūs*, dalyvis su tam tikru daiktavardžio linksniu, pvz.: *medų pešta, kampan*

¹⁸ *Antāno* vardo sutrumpintos formos *Antė* pamėgdžiojimas.

nukišta; medų gimęs, medų augęs ir pan. Toks sustabaręjęs derinys perduodamas iš lūpų į lūpas: nesikeičia nei jo leksinė sudėtis, nei gramatinė forma. Kitaip yra su pasakojamosios tautosakos tekstais, kuriems formulinė struktūra mažiau būdinga. Štai Dubičiuose (Varėnės raj.) užrašytos pasakos jau turi iš bk atėjusį žodį *mīškas*, bet mīslėse dar matome *mēdį*, pvz.: Čia per *mīšką* ir per laukus bėga nedidelė upelytė, vadinama Kaniavėlė, bet *Medų* gimęs, *medų* augęs, namo parejęs, in šventus išejęs (kryžius) (Dubičiai 306–309).

§ 32. Įdomu, kad pastaroji mīslė (skirtingose vietose varijuoja jos pabaiga bei įminimas, tačiau pradžia lieka tokia pat) yra paleidusi į pasaulį ir šnekamosios kalbos frazeologizmų, pvz.: *medė augęs* Vrnv; *medų gimęs, medų augęs* LKK XIII 130 (Grv) „nekultūringas, netašytas, neišsilavinęs“. Tokie folkloriniai frazeologizmai dėl komponentų kaitos kinta, skirtingose vietovėse atsiranda vis naujų originalių variantų, pvz.: *gīrioje užaugęs* N „nekultūringas“; *Gīrioje augęs, grybo kotą žindęs* KrvP (Trg); *Mīškė gimęs, mīškė krikštytas* Bsg; *Gīrioje augęs, maiše krikštytas* Pt ir pan. Kiti, mano nuomone, naujesni frazeologizmų variantai iš *mēdžio* ar *gīrios* jau persikelia namo, juose minimos naujesnės buitinės realijos, pvz.: *Užpečkė[je] p[a]augęs* End; *Bačkoj augintas, pro volę penėtas* KrvP (Tl); *Bačkoj auklėtas, per špunką penėtas* KrvP (Kp) ir t. t.

§ 33. Šis tyrimas rodo, kad Rytų Lietuvos folkloras teikia gausios ir įdomios medžiagos mūsų dialektinės frazeologijos studijoms. Ši veiklos sritis pastaraisiais metais atrodė kiek apleista, o juk ji svarbi ir reikšminga tiek dialektologijai, tiek ir tradicinės etninės kultūros tyrinėjimams. Tautosakos kūrinių kalba yra formulinės struktūros. Kintant atskirų žodžių reikšmėms, gali drauge kisti ir folkloro formulės, kurios neretai virsta tarminės šnekamosios kalbos frazeologiniais junginiais – vadinamaisiais folkloriniais frazeologizmais. Keletą tokios raidos apraiškų ir mėginta pagal išgales atskleisti šiame darbe. Žinoma, tai dar tik kukli pradžia: anot Valkiniškuose užrašytos patarlės, *toliau mēdžian eisi, daugiau mēdžio rasi*¹⁹.

СЛОВО *mēdžias* «лес» В ФОЛЬКЛОРНЫХ ФОРМУЛАХ ВОСТОЧНОЙ ЛИТВЫ

Резюме

Язык фольклора, как известно, изобилует так называемыми фольклорными формулами, лексический состав и грамматическая структура которых не меняются долгое время. В настоящей статье предпринята попытка исследования фольклорных формул и фразеологических единиц фольклорного происхождения с диалектным словом *mēdžias* «лес», употребляемых в народном

¹⁹ Autorė nuoširdžiai dėkoja dr. A. S m e t o n a i, padėjusiam pasinaudoti LKŽ elektronine versija.

творчестве восточной Литвы. Установлено, что меняющееся значение этого слова со временем может изменить и значение некоторых фразеологических единиц. В первую очередь это относится к формулам так называемых проклятий и отсылок, которые в свою очередь тесно связаны с текстами лечебной магии – заговорами. Эти явления имеют соответствия и в языке фольклора славянских народов, особенно русского и белорусского.

LITERATŪRA

- ATT I – Aukštaičių tarmių tekstai, I, sud. Ž. Markevičienė, Vilnius, 1999.
- Balys J., 2000, Lietuvių liaudies pasaulėjauta tikėjimų ir papročių šviesoje, – T. p. aut., Raštai, II, Vilnius, 1–61.
- Barauskaitė J., 1982, Lietuvių kalbos frazeologizmai, Vilnius.
- Basanavičius J., 1998, Iš gyvenimo vėlių bei velnių, Vilnius.
- Būga K., 1958, Medžioklės terminai bei lietuvių protėvynės klausimas, – T. p. aut., RR I, Vilnius, 546–550.
- Dal’ – В. И. Даль, Пословицы русского народа, II, Москва, 1989.
- Drskž – G. Naktinienė, A. Paulauskienė, V. Vitkauskas, Druskininkų tarmės žodynas, Vilnius, 1988.
- Dubičiai – Vilnius, 1989.
- Dučyc 2000 – Л. Дучыц, Культавыя дрэвы ў Беларусі, – Studia mythologica slavica, III, Ljubljana, 57–60.
- Dundulienė P., 1979, Medžiai senovės lietuvių tikėjimuose, Vilnius.
- Dūnž – V. Vitkauskas, Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas, Vilnius, 1976.
- Giulumianc 1987 – К. М. Гюлмьянц, Фольклорные элементы во фразеологии современных славянских языков, Минск.
- Grigas K., 1976, Vienas baltiškas priežodis, – T. p. aut., Lietuvių patarlės, Vilnius, 41–73.
- Grigas K., 1987, Patarlių paralelės, Vilnius.
- GrvP – Gervėčių pasakos, sud. A. Seselskytė, Vilnius, 1997.
- Jasiūnaitė B., 1999, „Į tavo sveikatą, į mano žyvata!“ (Tradiciniai vaisių linkėjimai), – Lituanistica, II (38), 34–45.
- Jasiūnaitė B., 2003, *Medžias* folkloro formulėse, – Kazimieras Jaunius (1848–1908). Konferencijos pranešimų tezės, Vilnius, 27–28.
- Jasiūnaitė B., 2005, Eufemizmai tarmėse bei tautosakoje: problemos ir perspektyvos, – Baltistica, VI priedas, 101–117.
- Karaliūnas S., 1997, Kalba ir visuomenė, Vilnius.
- Kardelytė J., 1975, Gervėčių tarmė, Vilnius.
- Končius I., 1996, Žemaičio šnekos, Vilnius.
- Levkievskaja 1993 – Е. Е. Левкиевская, Мифологические имена – апотропеи в Карпатском ареале, – Символический язык традиционной культуры, Москва, 93–102.
- Lipskienė J., 1972, Gervėčių tarmės frazeologizmai, – LKK XIII 111–141.
- LKA I – Lietuvių kalbos atlasas, I, red. K. Morkūnas, Vilnius, 1977.
- LKL II – Lydos krašto lietuviai, II, Kaunas, 2002.
- LKŽ VII – Lietuvių kalbos žodynas, VII, red. J. Kruopas, Vilnius, 1966.
- LLP – Lietuvių liaudies pasakos, sud. J. Dovydaitis, Vilnius, 1957.
- LTT – Lietuvių tarmių tekstai, I, Balatna (Varanavas), sud. E. Grinaveckienė, Vilnius, 1994.
- LUŠ – Lietuvių užkalbėjimų šaltiniai: elektroninis sąvadas, sud. D. Vaitkevičienė (LLTI spaudai rengiamas leidinys).

- LzTT – J. Petrauskas, A. Vidugiris, Lazūnų tarmės tekstai, Vilnius, 1987.
LzŽ – J. Petrauskas, A. Vidugiris, Lazūnų tarmės žodynas, Vilnius, 1985.
Мокиенко 2003 – В. М. Мокиенко, Русская бранная лексика: цензурное и нецензурное, – Словарь русской брани, Санкт-Петербург, 10–61.
RPL – Русские пословицы Литвы, сост. Ю. А. Новиков и Т. С. Шадрина, Вильнюс, 1992.
RZZ – Русские заговоры и заклинания, ред. В. П. Аникин, Москва, 1998.
Sabaliauskas A., 1990, Lietuvių kalbos leksika, Vilnius.
Sokolova 1982 – Соколова В. К., Заклинания и приговоры в календарных обрядах, – Обряды и обрядовый фольклор, Москва, 11–25.
Vidugiris A., 1995, Dieveniškų šnektos savitumas, – Dieveniškės, Vilnius, 428–447.
Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
Zinkevičius Z., 1980, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, I, Vilnius.
Zinkevičius Z., 1984, Lietuvių kalbos istorija, I, Vilnius.
ZtŽ – A. Vidugiris, Zietelos šnektos žodynas, Vilnius, 1998.

Birutė JASIŪNAITĖ

Baltistikos ir bendrosios kalbotyros katedra

Vilniaus universitetas

Universiteto 5

LT-01513 Vilnius

Lietuva

[birute.jasiunaite@ff.vu.lt]